

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВА В ПОЛІТИЧНОМУ Й СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Чувардинський О.Г.

*кандидат політичних наук, здобувач
Інституту вищої освіти АПН України*

У статті розглядаються умови формування громадянського суспільства та роль держави у цьому процесі. Також аналізується взаємодія між державою та громадянським суспільством через його складові. Висвітлюються питання освітніх реформ.

Ключові слова: громадянське суспільство, соціальні інститути, політична культура.

Роль держави у демократичному суспільстві часто зводиться до балансування між дійсно демократичним режимом, і двома полярними його формами – домінуванням держави, тобто тоталітаризмом, і необхідністю подолання вседозволеності. На думку філософів і політологів, чим більш демократичним є суспільство, тим вагоміша роль держави як гаранта політичної стабільності суспільства [3; 11; 13]. Щоправда, зустрічається й протилежна думка: представники марксистської теорії вважали, що в міру зміцнення основ комуністичного самоуправління, „соціалістична держава” буде поступово відмирати. Питання про роль держави в структурі громадянського суспільства, що формується залишається гострим як в теоретичному, так і в практичному плані. Зупинимось на його розгляді більш детально.

В Україні становлення громадянського суспільства проходить в особливих умовах. По-перше, воно формується, коли проблема громадянського суспільства вже не є актуальною для розвинених країн світу. Їхній розвиток лише підкреслює необхідність виходу за межі наявного досвіду щодо становлення соціальної державності. Це передбачає пошук критеріїв поєднання існуючого досвіду з особливостями розвитку країн, які прагнуть побудувати соціальні демократичні суспільства. Тому ці країни в сучасних умовах виходять на інший рівень трансформації суспільної систем, пов'язаної зі становленням соціальної державності, яка передбачає розширення прерогатив держави щодо втручання в суспільні відносини, проведення нею активної соціальної політики.

По-друге, становлення громадянського суспільства в Україні проходить за умов створення національної державності, формування власних державних інституцій, що так чи інакше має за мету зміцнення державницьких засад, в організації суспільної життєдіяльності, утворення нових державних органів влади й управління.

По-третє, формаційні зміни соціальних пріоритетів передбачають певний перехідний період протиборства різновекторних тенденцій

суспільного розвитку, одна із яких спирається на вкоріненні впродовж значного історичного періоду стереотипів соціально-політичного облаштування, а інша зорієнтована на визначення гуманітарних цінностей, наближення до загальноновизнаних стандартів правової демократичної державності, які, однак, практично неадаптовані українським суспільством [11, 65].

Держава є арбітром у подоланні політичних суперечностей, тому вона повинна відповідати за недопущення конфлікту в будь-яких сферах громадянського суспільства. Але водночас, складається такий стан, при якому у конфлікт входять представники державної влади, що породжує відповідні конфлікти на нижчих рівнях. Найчастіші конфлікти народжуються із протиріч, що нерідко трансформуються у протистояння між главами держав, органами законодавчої влади та органами виконавчої влади. Конфлікти між вказаними суб'єктами державно-правових відносин найнебезпечніші, бо призводять не тільки до кризи влади, але й до руйнування державного механізму, до протистояння та дезорганізації суспільства в цілому. Прикладами цього можуть служити як розстріл із танків Білого дому в Росії в жовтні 1993 року, події у Білорусії у 1996 році, коли конфлікт між парламентом і Президентом розбив суспільство на дві частини, відомий усім “касетний скандал” за справою Г.Гонгадзе в Україні, що й досі не дає спокою вже новій владі. Серед причин таких конфліктів виділяють наступні: знаходження державного механізму на етапі формування; односторонність втілення у конститутційно-правову практику принципу розмежування державної влади; відсутність науково обґрунтованих процедур зв'язку між вказаними суб'єктами; низький рівень політико-правової культури державних службовців; ігнорування одного із фундаментальних конститутційних принципів – законності [3, 54].

Досвід політичного життя України періоду незалежного розвитку засвідчує, що конфлікти у вищих владних ешелонах найчастіше виникають між Президентом, з одного боку, та Верховною Радою, з іншого. Джерелом цих конфліктів найчастіше є кадрова політика. Одна із небагатьох сфер, де практично відсутні конфлікти між названими суб'єктами – це зовнішньополітична сфера. Основні принципи зовнішньої політики визначаються парламентом України, він дає згоду на обов'язковість міжнародних домовленостей України та денонсує міжнародні домовленості [6]. Президент, у свою чергу, представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори, заключає міжнародні договори України, тобто втілює зовнішньополітичні принципи у державно-правові відносини. Державно-правові конфлікти між Президентом України та Прем'єр-міністром практично відсутні, а якщо виникають, то носять латентний характер. Теоретично основним джерелом таких конфліктів є інститут скріплення підписом Прем'єр-міністра України і відповідного міністра актів Президента України, що видані у межах повноважень, які передбачені у ст. 106 Конституції України. Але цей інститут перетворився на формальність оскільки згідно з п. 9 ст. 106 Конституції Президент України приймає рішення про відставку прем'єр-міністра одноособово [3, 55].

Конфлікт між Президентом, Верховною Радою та Кабінетом Міністрів це пряме слідство дій однієї із гілок влади, яка намагається взяти на себе якомога більше повноважень. На наш погляд, змінити ситуацію на краще можливо лише шляхом втілення конституційно закріпленого правового статусу Президента України не тільки як глави держави, а і як глави уряду. Це може стати передумовою ефективного реформування всієї системи виконавчої влади в Україні, удосконалити правовий статус Кабінету Міністрів, підвищити його роль у вирішенні соціально-економічних питань, провести конституційне закріплення механізму взаємодії гілок влади, що змусить владу забирати собі повноваження, а здійснювати конструктивну взаємодію при здійсненні зовнішньої та внутрішньої політики.

Однією із форм вирішення державних конфліктів є референдум. Він є найважливішою формою безпосередньої демократії, завдяки якій громадяни України можуть приймати участь в керівництві державними та суспільними справами. Розбіжності та протиріччя між різними гілками влади мають місце практично в усіх державах та постають істотним явищем.

Але про наявність високого рівня демократії в державі свідчить не відсутність таких протиріч, а наявність реального і ефективного меха-

нізму вирішення та попередження цих конфліктів або конституційного механізму стримування та противаги. Тому референдум як засіб вирішення актуальних питань загальнодержавного та регіонального рівня доцільно проводити тільки у державі з демократичним політичним режимом. Саме наявність реальної багатопартійної системи, свободи слова, інформаційного розмаїття, функціонування демократичних органів державної влади може стати гарантом утвердження не референдумі реального народного волевиявлення. Відсутність даних атрибутів демократії призведе до маніпуляції суспільною думкою та використання її у корисних цілях. Таким чином, тільки у державах, що втілюють істинні демократичні цінності референдум може та повинен виступати ефективним засобом вирішення питань загальнодержавного значення, у тому числі вирішення конфліктів між гілками державної влади.

Взаємодію держави і громадянського суспільства в гуманітарній сфері доцільно розглядати з боку її складових, таких як демографічна політика, екологічна політика, освітня політика, наукова політика держави, участь в її реалізації відповідних підрозділів громадянського суспільства.

Демографічна політика – це система соціальних заходів, що спрямовані на формування бажаної для суспільства та свідомої демографічної поведінки. Демографічна політика припускає систему заходів щодо регулювання народжуваності, турботу про всі категорії населення (дітей, жінок, чоловіків, літніх тощо) [12, 462]. Демографічна політика – це фактично різновид соціальної політики в широкому сенсі, що враховує якісний склад населення того чи іншого регіону. Помилково вважати, що демографічна політика колом своєї дії обирає тільки кількість народжуваності та її регуляцію. Це також піклування про укріплення сімейних відносин, виховання дітей та молоді, поєднання жінкою материнства та соціальної і трудової активності, покращення умов життя літніх і т. і. Сімейна політика, як одна їх складників демографічної політики – це діяльність держави, політичних партій та суспільних організацій, груп інтересів, спрямована на відродження сім'ї, сімейного образу життя, страченої на певному історичному етапі розвитку суспільства, повернення сім'ї притаманних їй соціальних функцій, тобто зміцнення сім'ї як соціального інституту [2, 246].

У самому визначенні сімейної політики закладено поєднання дій держави та організацій громадянського суспільства, що свідчить про неможливість роз'єднати демо-

графічну та сімейну політику на державні та недержавні форми – вони повинні здійснюватися сумісно, виконуючи основні принципи цієї політики. До таких принципів належать: принцип суверенності сім'ї, принцип суспільного договору, принцип волі вибору сім'єю будь-якого способу життя, принцип поєднання цілей державної та регіональної політики та принцип соціальної участі. Якщо коротко звернутися до кожного з цих принципів, перший – принцип суверенності – означає, що родина незалежна від держави та має право приймати будь-які рішення самостійно, опираючись тільки на власну потребу та інтереси. Істотно, що відбувається в межах закону та конституції України. З першим принципом тісно пов'язаний другий – свободи вибору – тобто право обирати будь-який тип сім'ї та сімейної поведінки (наприклад, кількість дітей та вікові межі їх народження), що буде підтримано державою (тобто низкою соціальних заходів та законів, що підтримують будь-який тип розвитку сім'ї) та громадянським суспільством у вигляді формування відповідної суспільної думки та забезпечення цієї свободи вибору. Істотно, що суспільство та держава також вільні у прийнятті рішень щодо підтримки тих типів сімей та сімейної поведінки, які в найкращій мірі задовольняють інтереси в забезпеченні стійкого відтворення населення та успішної соціалізації. В Україні це повинна бути низка реальних заходів щодо підвищення народжуваності, які мають складати не тільки грошову допомогу, а й вирішення житлових, комунальних питань, а також такі "дрібнички" як обладнання місць соціального використання умовами для матері та дитини.

Третій принцип суспільного договору розвиває та конкретизує надані вище принципи суверенності та свободи вибору. Тобто сім'я та держава заключають суспільний договір, де на рівній основі формулюються всі існуючі політичні, соціальні, економічні та інші відносини між ними. Це вкрай важливо у державі, яка намагається подолати наслідки тоталітарного устрою. Принцип єдності цілей сімейної політики на державному та регіональному рівнях означає, що цілі єдині для всієї держави, та регіональна політика, враховуючи особливості певного регіону повинна здійснюватися у межах державної політики.

Для формування громадянського суспільства особливої ваги набуває принцип соціальної участі. Це поняття, що поєднує широкий спектр ситуацій, коли громадяни безпосередньої, або через свої об'єднання беруть участь в процесі розробки та реалізації соціально значущих рішень тієї чи іншої соціальної політики, що стосується їх інтересів.

Треба зазначити, що як демографічна, так і взагалі соціальна політика в Україні досі представляє безсистемну низку пільг та компенса-

цій, розмір яких визначається не потребами а можливостями бюджету, що призводить до неефективності їх з точки зору демографічної політики, яка повинна бути системою. Зниження народжуваності, що спостерігалось в Україні з початку незалежності, потрохи припинилося і у 2004 р. народжуваність трохи перебільшила смертність, тобто був наявний істотний приріст населення. Є багато різноманітних пояснень цьому в соціологічній та демографічній літературі, але поки що не варто називати це тенденцією, бо ще багато величезних проблем, пов'язаних з народжуваністю. Питання не стільки у кількості дітей, скільки у здоров'ї майбутніх поколінь. Це питання напряму пов'язано з екологічним становищем та екологічною політикою держави.

Екологічна політика не може розглядатися окремо від економічної стратегії держави. У третьому тисячолітті економіка, енергетика, природні ресурси, навколишнє середовище всіх країн в тому чи іншому ступені опинилися в кризовому становищі завдяки ігноруванню об'єктивних законів взаємозалежності людини та природи. Недосконалі технології виробництва, нераціональне використання природних ресурсів, рослинного та тваринного світу, будівля атомних електростанцій, використання космічного простору призвели до глобальної світової екологічної кризи. Майже 40 років тому Римській клуб, пропонуючи звернути увагу на екологічні питання, видав перші песимістичні прогнози під назвою "Межі зростання", де були застереження відомих науковців, фахівців та державних діячів щодо перспектив розширення людської діяльності на планеті. Більш десяти років тому ООН запропонувала людству модель стійкого розвитку, тобто розвитку самоорганізації. Але розглядаючи людство як систему, здатну до самоорганізації та гомеостазу слід враховувати взаємозв'язок екологічної та економічної системи. Тобто екологічну кризу подолати можливо, але потрібно виконати низку умов. А саме: економічний рівень держави повинен бути досить великим та стабільним, щоб вкладати гроші у вирішення екологічних питань. Зрозуміло, що для українського рівня економіки екологічні питання на рівні держави сьогодні є майже нерозв'язні [9, 81].

Взаємозв'язок держави та громадського суспільства на рівні вирішення екологічних питань повинен вимірюватися у двох площинах. Держава повинна регулювати економічні засади екологічної політики, тобто засоби виробництва, використання ресурсів, утилізація відходів тощо. Як було зазначено

вище, стихійна ринкова економіка не орієнтована на захист прав людини, а так само й навколишнього середовища, бо головною компонентою є прибуток і розвиток. Тому втручання держави в регулювання економічних процесів необхідно перш за все з точки зору проведення екологічної політики. Але ніякі державні заходи не можуть бути ефективними, якщо відсутня підтримка відповідних громадських організацій та об'єднань, окремих груп населення, громадян тощо. Це все сфера діяльності громадянського суспільства. І перш за все – це зміна суспільної свідомості зі споживчої на модель зберігання. Певну допомогу в цьому повинна робити система освіти, діяльність якої визначається освітньою політикою держави.

Освітня і наукова політика держави на може сьогодні існувати окремо від тих тенденцій, що визначають світове освітнє та наукове середовище. У зв'язку з неминучою вже сьогодні глобалізацією та вимогами часу, що роблять освіту одним із найважливіших факторів розвитку держави, потрібно перш за все розглянути фактори, що обумовлюють розвиток освіти в сучасному світі. Система освіти України функціонує сьогодні відповідно до положень, що сформульовані у Державній національній Доктрині розвитку освіти України в XXI столітті і Законі України «Про вищу освіту». Вона спрямована на формування і втілення національної політики в сфері освіти, відновлення змісту, форм і методів освітньої діяльності, інтеграцію освіти та науки [5; 8; 15]. Ці документи також декларують приведення Української національної системи освіти у відповідність світовим тенденціям. Зокрема, у доповіді ЮНЕСКО „Освіта: прихований скарб” визначені найважливіші вектори розвитку освітньої системи будь якої держави. Освіта повинна навчити людину пізнавати і діяти таким чином, щоб робити потрібні зміни в сфері свого мешкання, а також жити в суспільстві та брати участь у всіх видах людської діяльності в співробітництві з іншими, маючи змогу повноцінно співвідносити своє „я” з навколишнім світом [10, 23].

В останнє десятиліття в усьому світі відбувається зміна поняття „освіта”. Загалом нові вимоги до неї обумовлені такими факторами: Зріст науково-технічного потенціалу, що приводить до збільшення значення якісних характеристик – здатності генерувати принципово нові ідеї, оцінювати, реалізовувати їх. Це у вирішальній мірі залежить від кваліфікації кадрів, а отже від ефективності системи освіти. Поява нових знань і технологій обумовлює появу нових професій і спеціальностей, що приводить до зміни в кількісному співвідношенні в суспільно необхідній професійній структурі трудових ресурсів, а також зміну показників престижу тієї чи іншої професії. Велика частина нових на-

прямків у науці і техніці носить міждисциплінарний характер, отже для ефективної роботи потрібна багато профільна (фундаментальна) підготовка фахівців, а традиційна предметна структура вищої освіти стає неадекватною вимогам часу. Множині людей доводиться перекваліфікуватися та змінювати професію, чи модернізувати її і поповнювати новими знаннями, що вимагає адекватного устрою освітньої системи.

Прискорення соціальних процесів приводить до зростання географічної мобільності, розриву соціальних зв'язків, що загострює проблеми соціалізації. У цих умовах актуального теоретичного і практичного значення набувають питання про роль освіти [7, 20].

Процес загальноєвропейських освітніх реформ з'явився реакцією на виклик XXI століття, що створив нову ситуацію в сфері вищої освіти. Міжнародні тенденції розвитку освіти можна визначити наступні: інтернаціоналізація освіти (збільшення потоку студентів, що навчаються в закордонних вузах, обмін учнями і професорсько-викладацьким складом, використання закордонних програм, технологій і інформації); зріст конкуренції на світовому ринку освітніх послуг (збільшення числа приватних вузів, поява і розвиток дистанційного навчання); схильність до нових економічних імперативів, створюваних глобалізацією; зміна функцій держави в галузі освіти (багато держав здійснюють політику дерегулювання, деєтатизації освіти, передаючи самим навчальним закладам більше прав і повноважень); швидке збільшення чисельності студентів при зміні (розширенні) вікової структури.

У концепції освіти спостерігається помітне розширення поняття освіти по трьох основних напрямках: збільшення тривалості навчання, збільшення сфери впливу освіти, процес глобалізації стимулює об'єднання освітніх систем у єдиний освітній простір.

Болонський процес виступає сьогодні як основа формування європейського освітнього середовища, таким чином треба усвідомити його сутність, специфіку впливу на освітню систему України. Болонський процес має свою історію, що починається з підписання представниками європейських країн Лісабонської конвенції 1997 р. „Про визнання кваліфікації для системи вищого освіти європейського регіону”. У 1998 р. міністрами освіти Великобританії, Німеччини, Італії і Франції було підписано декларацію „Про гармонізацію архітектури європейського вищого освіти”, яка призивала до інтеграції освіти через модифікацію національних систем, розвиток академічної мобільності.

Більш шести років Європейська освітня громадськість живе під знаком Болонського процесу. 19 липня 1999 р. в Італії була підписана Болонська декларація „Європейський єдиний простір вищої освіти”. У підписанні брали участь керівники відповідних міністерств 30 країн Європи. Цим документом країни-учасники затвердили загальні вимоги, критерії і стандарти національних систем вищої освіти і домовилися про створення єдиного європейського освітнього і наукового середовища до 2010 р.

Сутність Болонського процесу складається у формуванні в перспективі загальноєвропейської системи вищої освіти так названої Зони Європейського вищої освіти, заснованої на спільності фундаментальних принципів її функціонування.

З 1998 р. у рамках цього процесу пройшло багато зустрічей, конференцій. 19 травня 2001 р. на пражському самміті до Болонського процесу приєдналися ще три країни, а основна увага приділялася підвищенню конкурентоспроможності європейського освітнього середовища. Третій етап Болонського процесу проходив у Берліні 18 вересня 2003 р. де приєдналися ще 6 країн, у тому числі і Росія. Наступний самміт у травні 2005 р. приєднав до цього процесу і Україну.

Таким чином – це процес структурного реформування національних систем вищої освіти країн Європи, зміни освітніх програм і необхідних інституціональних перетворень у вищих навчальних закладах Європи. Усі пропозиції в рамках Болонського процесу можна позначити позиціями: введення дворівневої структури вищої освіти (бакалавр, магістр); впровадження системи неперервної освіти; формування кредитно модульної системи (накопичувальна система, здатна функціонувати в рамках концепції «навчання протягом усього життя»); контроль якості навчання (стандарти транснаціональної освіти, незалежні атестаційні агенції); розширення мобільності; поширення мотивації студентів до навчання; забезпечення працевлаштування випускників (орієнтація вузу на кінцевий результат: знання випускників повинні використовуватися на благо всієї Європи) (загальний додаток до диплому за рекомендацією ЮНЕСКО); забезпечення привабливості і конкурентоздатності Європейської освіти (залучення в Європу студентів з інших регіонів) [4; 17; 18].

Для України як приєднання до нього, так і неприєднання мало своїх прихильників і ворогів, які чітко викладали плюси і мінуси. Але з урахуванням усіх за і проти, для країн, що мають за мету економічний і суспільний розвиток і вступ у ЄС, альтернативи приєднання до Болонського процесу немає. Сьогодні Україні необхідно усвідомити що: освіта повинна розгля-

датися у світовому контексті, тобто процеси глобалізації вимагають впровадження в освіту загальнолюдських цінностей, світових етичних стандартів; найбільш важливою для розвитку держави є науково-дослідницька робота і практична діяльність професорсько-викладацького складу та обов'язкове впровадження її результатів у навчальний процес; для подальшого розвитку освіти є обов'язковим застосування сучасних інформаційних технологій.

Інформатизація освіти розглядається як створення інформаційних технологій навчання будь-якому предмету чи науковій дисципліні, сучасне технічне оснащення навчального процесу, створення і впровадження авторських методик викладання на основі використання всіх досягнень світової культури, науки, техніки і застосування їх у навчальному процесі за допомогою усіх видів інформаційних носіїв (персональні комп'ютери, мережі, інформаційний обмін).

Інформатизація освіти спрямована на формування і розвиток інтелектуального потенціалу нації, удосконалювання форм і змісту навчального процесу, упровадження комп'ютерних методів навчання, що дозволить вирішувати проблеми утворення на рівні світових стандартів.

У сучасній літературі виділяється три етапи процесу інформатизації вітчизняної системи освіти. Перший етап – кінець 80-х років – ознаменувався організацією базової і спеціальної підготовки фахівців з інформатики і поява навчальних програмних систем. Другий етап (1995-2002) пов'язаний з появою мережі Інтернет. Це дозволило говорити про використання засобів інформатики й інформаційних технологій як інструмента педагогіки, інформаційній підтримці освіти базами даних і знань, використанні телекомунікаційних технологій, автоматизованих навчальних курсів, електронних підручників і бібліотек, розвитку системи дистанційного навчання. Другий етап називається інструментально-технологічним і повинен завершитися повним забезпеченням освітньої діяльності інформаційними засобами і створенням на їхній основі педагогічним інструментарієм. Третій етап інформатизації освіти в Україні пов'язаний із поступовим становленням інформаційного суспільства, у якому основними продуктами виробництва будуть інформація і знання [14, 45].

Держава повинна виступати і як гарант збереження й примноження національної культури, розвитку науки і системи освіти. З точки зору етнонаціональних відносин, українська дійсність є досить стабільною у порі-

внянні з іншими державами колишнього Союзу. Корінна нація (українці), яка становить більшість населення, знаходить спільну мову, взаєморозуміння й можливості співпраці з усіма етнічними групами. За даними Всеукраїнського опитування населення, переважна більшість респондентів зазначає, що в Україні немає дискримінації за етнічною ознакою (91,0 %); понад те – 93,6 % опитаних із випадками дискримінації не зустрічалися [16]. Разом із тим, цю проблематику не можна розглядати побіжним чином. Вона складна й розгалужена, емоційно заряджена й імпульсивна. Будь-яка спроба вирішення її «силовими методами» приречена. Етнонаціональна тема потребує терпіння та уваженості, причому, не лише з боку корінної нації, а й усіх суб'єктів, які її створюють. Однією з найбільш гострих проблем сучасної української етнополітики є проблема організації освітньої справи [1, 18]. У захисті прав національних меншин Україна співпрацює з іншими державами, зокрема в рамках змішаних міжурядових комісій з питань забезпечення прав національних меншин. Очевидно, держава має поставити авторитетні матеріальні, політичні та культурно-освітні протектори подібним впливам, здійснити комплекс інновацій, спрямованих на зміцнення єдності політичної нації у розмаїтті всіх народностей.

В умовах трансформації соціальних сім важливе значення в сучасному світі має со-

ціальна безпека, яка, так само, як і економічна, залежить як від внутрішньої ситуації в країні, так і від зовнішніх факторів. Глобальні трансформації змінили характер залежності параметрів соціальної безпеки кожної держави від глобального середовища. Зростання соціальних суперечностей і напруження на глобальному рівні вимагає тому звернення уваги на пошук адекватних способів підтримання рівня соціальної безпеки за допомогою глобальних інструментів. До них, насамперед належить глобальне соціальне партнерство [13, 11]. Але інституційні та ціннісні проблеми сьогодні є головною завадою на шляху утвердження принципів соціального партнерства у глобальному світі. В цих умовах від можливостей створити умови для ефективного діалогу між учасниками світового поділу праці з проблем соціально-виробничих відносин значною мірою залежить здатність глобального суспільства попередити нове, вже глобальне соціальне протистояння. Взагалі основою державної безпеки на ближче майбутнє повинна стати адекватна реакція на глобалізацію як неминучий та всеохоплюючий процес, до якого треба пристосовуватися якомога скоріше та з мінімальними втратами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В.П. Освіта в Україні в світлі суспільних проблем і суперечностей // Теорія і практика управління соціальними системами. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2002. - № 2. – С.10-23.
2. Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 304 с.
3. Березка С.В. Природа и причины конфликтов в системе высших органов государственной власти в Украине // Конфлікти в суспільствах, що трансформуються: Збірник наукових статей (за матеріалами XI Харківських політологічних читань) – Х.: Право, 2001. – С.54-55.
4. Журавський В.С., Згуровський М.З. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти. – К.: ІВЦ «Політехніка», 2003. –200с.
5. Закон України «Про вищу освіту». – К.: Видавничий дім «Юридична книга», 2002. –71 с.
6. Конституція України. – К.: Вид. дім «Юридична книга», 2003. – 48 с.
7. Можаяева Л.Г. Эволюция концепции образования в современном мире // Экономика образования. – 2001. – № 6. – С.19-26.
8. Національна доктрина розвитку освіти в Україні у XXI столітті – К.: Шкільний світ, 2001. – 23 с.
9. Нечипас Ю.В. Экологический кризис как результат конфликта между экономической деятельностью и окружающей средой //Конфлікти в суспільствах, що трансформуються: Збірник наукових статей (за матеріалами XI Харківських політологічних читань) – Х.: Право, 2001. – С.81-82.
10. Образование: сокрытое сокровище //Alma mater. –1997. – № 7. – С. 22-27.
11. Петришин О.В. Громадянське суспільство і держава у формуванні сучасної правової політики // Конфлікти в суспільствах, що трансформуються: Збірник наукових статей (за матеріалами XI Харківських політологічних читань) – Х.: Право, 2001. – С.63-65.
12. Социология. Наука об обществе: Уч. пособие / Под ред. В.П.Андрущенко. – Х.: Фолио, 1996. – 688 с.

13. Суліма Є.М. Глобальне соціальне партнерство: умови, інструменти і перспективи // Теорія та практика управління соціальними системами.- Х.: НТУ «ХПІ». – 2004. – № 3. – С.11-17.
14. Ткачук В. Інформаційні технології в системі вищої освіти: етапи впровадження //Вища освіта України . – 2002. – № 4. – С.43-47.
15. Україна ХХІ сторіччя: стратегія освіти (державна національна програма) // Освіта. – 1994. – № 44.
16. Українське суспільство: Моніторинг – 2000р . – К., 2001. – 153 с.
17. Шамова І. Орієнтир: Болонська декларація// Сінергія. –2003. –№1(5). –С.12-13.
18. Ямковий В.В. Болонський процес: шляхом Європейської інтеграції // Дзеркало тижня. – 2003. – №40. – С.4.

Стаття надійшла до редакції 15.06.2006 р.

